

УДК 911.3

Ю.В. Безух,
лікар, краєзнавець,
член Національної
Спілки журналістів
України, Конгресу
Літераторів України та
Російського
філософського
товариства
ybezukh@gmail.com

О.Є. Яковенко,
к.т.н., доцент, директор
Херсонського
політехнічного коледжу
Одеського
національного
політехнічного
університету
ae.yakovenko1@gmail.com

СПАДЩИНА СКІФСЬКОГО ЦАРЯ АТЕЯ (ТУРИСТИЧНІ МАРШРУТИ НИЖНЬОСІРОГОЗЬКОГО РАЙОНУ)

Ю.В. Безух, О.Є. Яковенко. Спадщина скіфського царя Атея (Туристичні маршрути Нижньосірогоського району). У статі досліджено стародавню культуру на території Херсонщини, у тому числі на території Нижньосірогоського району, що представляє неабияку історичну цінність та інтерес до туристичних маршрутів в степовій зоні області.

J.V. Bezuh, O.E. Yakovenko. Scythian tsar Atey's Inheritance (Tourist routes of Nizhnesirogoz'kiy district). The ancient culture on territory of Kherson region is explored. The area of investigation includes the territory of Nizhnesirogoz'kiy district which represents an outstanding historical value and interest to the tourist routes in the steppe zone

Вступ. VII-III ст. до н. е. у степових районах Північного Причорномор'я на території сучасної Південної та Південно-Східної України панували скіфські племена.

Давньогрецький історик Геродот приводить декілька легенд, пов'язаних з походженням скіфів [1]. Перша легенда свідчить про те, що своїм прабатьком скіфи вважали «першу людину» Торгітая, який народився на їх землі, яка колись була безлюдною пустелею. Батьками Торгітая були Зевс і дочка ріки-бога Борисфену. Від Торгітая народилися три сини: Арпоксай, Ліпоксай і молодший - Колоксай. Саме від Колоксая вели своє походження скіфські царі. У найбільшому з їх володінь зберігалося священне золото, з яким були пов'язані святкування, які щорічно проводилися у день весняного рівнодення .

Друга легенда називає прабатьком скіфів Геракла, сина Зевса. Подорожуючи по безкрайніх просторах Північного Причорномор'я, він одного разу приліг відпочити і міцно заснув. Прокинувшись, Геракл побачив, що його коні кудись зникли. Їх пошуки привели Геракла у лісисту місцевість, яка називалася Гілеєю, - в Дніпровські плавні. У глибокій печері він побачив напівдіву-напівзмію, яка сказала, що коні знаходяться у неї. За їх повернення вона зажадала від Геракла, щоб він одружився з нею. Від цього браку народилися три сини - Агафірс, Гелон та Скіф. Одного разу напівдіву-напівзмія запитала у сина Зевса, кому з них передати країну, в якій вона жи-

ла. Геракл залишив їй один із своїх луків, а також пояс, на кінці якого висіла золота чаша. Він сказав: «Віддай свою країну тому з синів, який зможе підперезатися цим поясом і натягнути лук». Агафірс та Гелон не змогли зробити цього, і лише Скіф, молодший син Геракла, витримав випробування, призначені батьком. Він і став родоначальником всіх скіфських царів.

Один з найбільших серед скіфських правителів - Атей [2]. Атей об'єднав під своєю владою всю Скіфію. Він ліквідував «тріумвірат» нащадків Колакся, що правив Степом досі, і став одноосібним царем всіх скіфів.

Його володіння тягнулися від Дунаю до меж Боспорського держави.

На цьому величезному просторі під час його правління розгортається глибока перебудова життєвого устрою, відома нам в основному завдяки археологічним розкопкам.

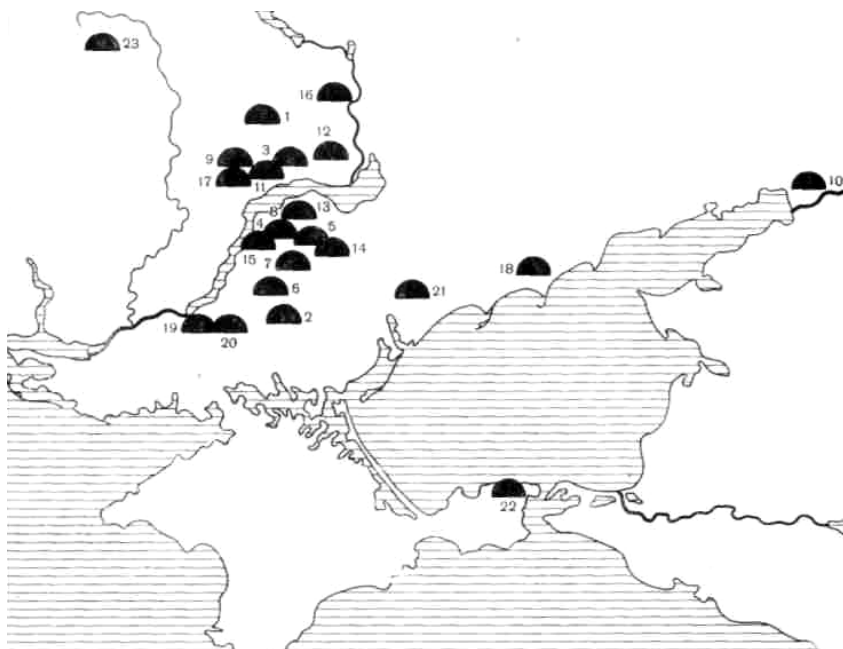
З його ім'ям пов'язаний і пік величі причорноморських скіфів, і початок їх краху. Багаті стають набагато багатшими, бідні помітно бідніше. Значне зростання населення степу поглиблює розрив між різними шарами суспільства, особисте багатство і успіх стали означати більше, ніж походження.

Матеріали дослідження. Справжніми господарями причорноморських степів були «царські скіфи», які вважали усі племена-сусіди своїми рабами. Саме вони залишили після себе величні степові кургани-піраміди, у тому числі в Нижньосірогозькому районі Херсонської області. Поблизу райцентру смт Нижні Сірогози розташований 20-метровий царський курган Огуз - найбільший курган причорноморського степу (рис 2). Поруч села Новоолександрівка зберігся курган Козел. За три кілометри на південь від Огуза розташований курган Дієв (IV—III вв. до н.е) (рис.1) [3-4].

Практично всі скіфські поховання, які до цих пір розкопані, були пограбовані ще в давнину, проте вони розкрили нам абсолютно несподіваний мир складних образів і матеріальних досягнень культури, на існування яких не було навіть натяків ні в одному із стародавніх текстів.

У 1891 році Микола Іванович Веселовський (1848-1918) - сходовознавець, археолог, приступив до розкопок Огуза. Перед тим він вирішив для ознайомлення з конструкцією поховальних споруд у цьому районі дослідити будь-який курган, менший за розмірами. З цією метою ним був обраний курган висотою близько 4 м, розташований за три кілометри на південь від Огуза, на ділянці селянина Дієва [3]. Закладена з півдня траншея виявила у центрі кургану пограбовану ще в давнину могилу [4].

У могилі, цілком спустошеній, Веселовський знайшов лише дві золоті бляшки, уламки амфори та шматки іржавого заліза. Веселовський після виявлення вщент розграбованого центрального поховання розкопки припинив [1, 5-6]. Якби не випадок, курган Дієв назавжди було б втрачено для науки. 21 грудня 1896 року місцеві селяни, батько й син Тиміш та Юхим Мелешки, повертаючись додому з полювання, спустилися до давньої розкопки, щоб відпочити.

Рис.1. Карта розташування скіфських царських курганів:

1 - Александропольський, 2 - Огуз, 3 - Чертомлик, 4 - Солоха, 5 - Велика Цимбалка, 6 - Козел, 7 - Верхній Рогачик, 8 - Миколаївський, 9 – Жовтокам’янка, 10 - П’ятибратне, 11 - Товста Могила, 12 - Червонокутський, 13 – Лемешев, 14 - Гайманова Могила, 15 - Мала Лепетиха, 16 - Башмачка, 17 - Страшна Могила, 18 - Бердянський, 19 – Мордвинський - I, 20 – Мордвинський -II, 21 -Мелітопольський, 22 - Куль-Оба, 23 - Мельгуновський.

Рис. 2. Сучасний вигляд кургану Огуз

Тут вони помітили, що в обвалі стінки відкрилася незаймана могила.

Судячи по знахідках, тут була похована шляхетна скіф'янка.

Про численні золоті речі, знайдені Мелешками, стало відомо місцевому урядникові Антонові Овдієнку, який відібрав, а частково відкупив знахідки. Знахідки потрапили до Ермітажу.

Влітку 1897 року до обстеження Дієва кургану приступив К. Є. Думберг. Виявилось, що незаймана могила була впущена у південну полу кургану і лише випадково не була помічена Веселовським. Задні стінки її та центральної могили (обидві аналогічні за устроєм) стикалися. Вода, що залила центральну могилу, зруйнувала стінку між обома камерами, ця стінка впала, і таким чином відкрилося бокове поховання, яке зробило Дієв курган всесвітньо відомим [1, 5].

Думберг вирішив повністю докопати й знести курган. Поруч з центральною могилою, на захід від неї, було виявлено могилу з похованням коня, а у північно-західній полі кургану під залишками тризни, де Думберг зібрав уламки 11 амфор, знаходилося поховання рядового воїна, очевидно, слуги. При ньому лежав зотлілий сагайдак з кістяною застілкою, в якому знаходилися 53 бронзові наконечники від стріл.

Враховуючи порівняно незначну висоту кургану (4,2 метри), багатство супроводжуючого начиння є разючим. Тут було знайдено бронзове дзеркало; дев'ять золотих перснів з плоским щитком; пластинчастий золотий браслет; пара золотих сережок у вигляді сфінкса на п'єдесталі, до якого на сплетених ланцюжках підвішені фігурки каченят без лапок; кількасот золотих пронизок, гудзиків і бляшок з різноманітними зображеннями. Це прямокутні бляшки з профільним зображенням грифона, що лежить, круглі бляшки різного діаметра з зображенням Медузи Горгони, жіночого обличчя у фас і профіль, чоловічого обличчя у профіль, різноманітних масок і так далі.

Знайдені у кургані Дієв також трикутні бляшки, прикрашені пуасонним орнаментом, і фігурні бляшки з рослинним орнаментом. Дуже цікавою є золота платівка (збереглася не повністю), на якій у профіль витиснене зображення фантастичної тварини гіпокампа з головою собаки, крилами й хвостом, загнутим у трубочку [1, 5].

Справжнім шедевром скіфо-античного прикладного мистецтва є золоте намисто, складене з подвійних напівкуль, прикрашених гравіруванням, що чергуються з витонченими фігурними бляшками. Зовнішні краї цих бляшок прикрашені квітками, а в центрі, в одному випадку знаходиться качечка, в другому - квітка, що складається з розетки на три-, чотирипелюстковій чашечці, поруч з якою знаходиться ще одна розетка. Від фігурних бляшок та подвійних напівкуль звисають жолудеподібні привіски. Крім того, у Діївському кургані було знайдено ще одне золоте намисто з пронизок та великих жолудеподібних привісок.

Розкопки кургану Огуз тривали чотири польові сезони (1891–1894 роки). За цей час М. Веселовський встиг, крім невеликого розкопу у північній полі кургану (1891), перерізати центральну частину насипу траншеєю [1, 5].

Під центром насипу була виявлена гігантська квадратна яма глибиною 6,4 м, заповнена величезним дикарним камінням. На дні ями, в центрі її, відкрито квадратну кам'яну гробницю з кам'яною долівкою. Вона була складена з добре обтесаних блоків, поставлених вертикально. Стінки гробниці та її перекриття у вигляді уступчастого склепіння кріпилися за допомогою масивних залізних скріп. Для цього в блоках були просвердлені спеціальні отвори, куди вставлялися скріпи, а потім їх заливали свинцем. Сама гробниця-склеп та принципи її побудови є суто грецькими. У жодному скіфському кургані Нижнього Подніпров'я не зустрічається подібна споруда. Це, поза сумнівом, справа рук грецьких майстрів, яких запросили для зведення царської усипальниці [1, 5].

З південного боку до склепу вів коридор завдовжки 34 м і шириною понад 2 м. На відстані чотирьох метрів від входу у склеп лежав охоронник, біля якого виявлено спис, ніж, набір бронзових і кістяних вістер до стріл. Поховання слуг виявлені у нішах, викопаних в північній і західній стінках ями. Біля них знайдено два срібні персні з плоским щитком, пастові намистини, бронзові сережки і бронзове дзеркало [1, 5].

Ще одна ніша у східній стінці виявилася порожньою. На жаль, склеп був неодноразово пограбований. В ньому знайдено лише кілька десятків золотих бляшок різних типів, розбиті амфори, уламки списів. Біля входу у склеп знайшли також золоті гудзики. На цьому дослідження Веселовського були закінчені.

Однак через вісім років про курган Огуз знову почули. Осінніми дощами 1901 року була підмита одна з прямовисних стінок старого розкопу. Після обвалу її місцеві селяни знайшли тут кілька золотих речей. Звістка про це швидко облетіла всю округу і почалися скарбошукацькі розкопки [1, 5].

У різних місцях кургану, головним чином у південно-західній полі, знаходили все нові і нові золоті речі. Місцевою владою не було вжито ніяких заходів щодо охорони кургану. Археологічна комісія змушена була звернутися з листом до Таврійського губернатора з проханням встановити на кургані охорону і конфіскувати награбовані коштовності. Навесні 1902 року для додаткового дослідження кургану з бригадою досвідчених землекопів виїхав В. Рот [5].

З великими труднощами вдалося покласти край хижакським розкопкам Огуза, але прагнення збагатитися призвело до того, що місцеві жителі почали розкопки курганів в усій окрузі. То в одному, то в іншому кургані грабіжники знаходили золоті речі.

Ажіотаж скарбошукацтва приніс величезну шкоду науці, культурі, мистецтву. Одночасно з розкопками В. Рот вжив енергійних заходів, щоб

скупити награвовані коштовності, однак частина цих речей все ж потрапила до приватних колекцій. Серед знахідок, що надійшли до Ермітажу, була велика кількість золотих прикрас. Це різноманітні пронизки, напівсферичні гудзики з петелькою на звороті, численні бляшки різного розміру із зображенням маски людини, розетки з шістьма і вісьма пелюстками, трикутники, прикрашені пуансонним орнаментом, фігурні бляшки з рослинним орнаментом і багато інших.

Незважаючи на очевидний інтерес і важливість кургану Огуз, царський уряд не надав коштів, потрібних для повного дослідження цієї пам'ятки. В. Рот змушений був обмежитися прокладанням єдиної траншеї у південно-західній полі кургану, там, де за повідомленням місцевих жителів, зустрічалися золоті речі.

У цьому полі було виявлено ще одну могилу, пограбовану у давнину. З неї грабіжники пробрили хід до центральної могили. Навіть важко уявити, якою грандіозною була здобич грабіжників, адже В. Рот та скарбошукачі, що випередили його, знайшли у грабіжницькому ході сотні масивних виробів із золота й срібла (головним чином це деталі кінського убору).

Щонайменше сім коней в багатих уборах були поховані в Огузі. Це фігурні, пластинчасті, прикрашені гравіруванням налобники зі скульптурною головою звіра, фігурні нащічники двох типів з зображеннями птахів, круглі плоскі або опуклі гудзики, масивні джжкоподібні пронизки, дзвіночки, серповидні або круглі бляшки, що висять на ланцюжках тощо. Інші вуздечкові набори цілком оригінальні. Це срібний налобник у вигляді фігурки левиці, що готується стрибнути, а також литий ажурний нащічник з гравіруванням, який, певно, належить до цього ж набору.

Взагалі, зображення лева є дуже характерним для кінського убору Огуза. Так, до складу ще одного срібного набору упряжі входить пластинчастий налобник, на якому викарбовані чотири голови левів, причому дві нижні звернені мордами одна до одної.

Вершину цього налобника прикрашає голова левиці на високій шиї. У тому ж стилі виконано чотири фігурні платівки: рельєфне зображення голови левиці фланкують дві викарбовані стилізовані морди тварин. Найефектнішим є вуздечковий набір, до складу якого входять срібний налобник, прикрашений головою грифона, чотири великі срібні, вкриті золотом, свастикоподібні бляшки, на яких зображені голівки чотирьох загнуданих коней. Незвичайними є нащічники цього убору, що не знаходять собі аналогій у всьому скіфському мистецтві [5].

У 1972 році Херсонська експедиція Інституту археології АН України під керівництвом О.М. Лескова продовжила розкоп Огузу.

Проте значних знахідок дослідження в цьому сезоні не дали. Але була отримана і зафіксована картина устрою гігантсько насипу [6, 7].

Лише дослідження Юрія Болтрика (експедиція Інституту археології АН УРСР) поставили крапку у вивченні цієї археологічної пам'ятки. Завершальний етап розкопок припав на 1979 – 1981 роки. Роботи велися протягом трьох польових сезонів (рис.3) [8 - 13].

Саме археолог Ю. Болтрика знайшов Північну могилу кургану. Окрім того, Болтрик встановив, що враховуючі колосальні працевитрати на зведення поховальної споруди, присутність поховань залежних осіб, поховання високопорідних верхових коней та високу якість поховального інвентарю, курган Огуз, безпосередньо слід вважати усипальницею скіфського царя. Достеменно ім'я цього царя невідомо, проте, цілком вірогідно, що це міг бути спадкоємець скіфського царя Атея, який загинув у битві з батьком Олександра Македонського – Філіпом II [8 - 13].

Розкопки кургану, що продовжувалися в цілому дев'ять польових сезонів, що розтягнулися на дев'яносто років, були завершені.

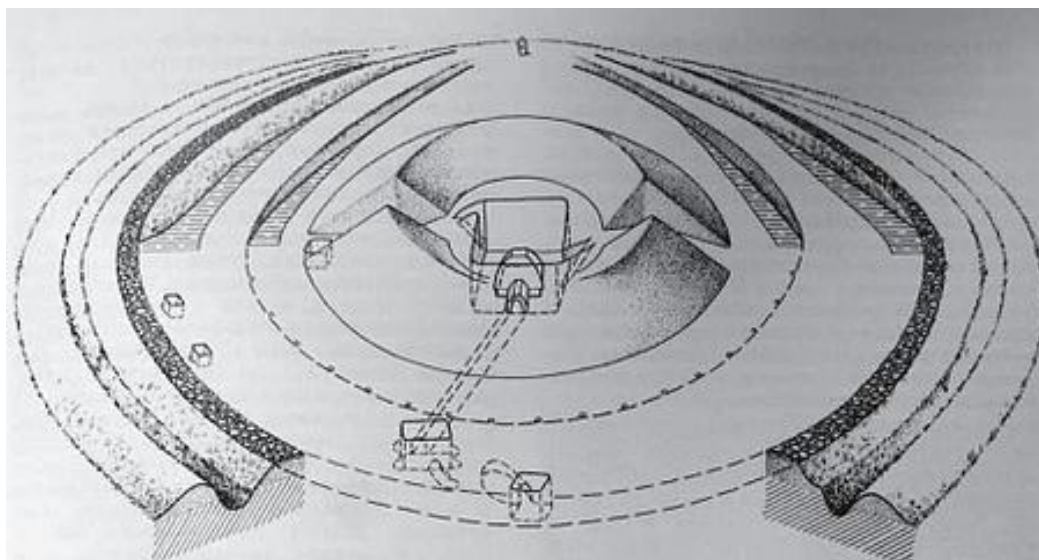
Рис. 3. Розкопки кургану експедицією під керівництвом Ю. В. Болтрика

Лише об'єднані зусилля археологів чотирьох поколінь дозволили одержати повну картину будови цієї видатної поховальної пам'ятки. Курган містив: центральну поховальну споруду із ступінчастим склепом і пов'язані з цією спорудою могили вартового й чотирьох коней, а також Північну й Південну могили, впущені до вже існуючого насипу (рис. 4). Північна могила також виявилася пограбованою, але в ґрунті заповнення вхідної ями та

підземної поховальної камери вдалося зібрати чимало решток поховального інвентарю [8 - 13].

У могилі була похована дружина чи донька скіфського царя, тому серед знахідок домінували дрібні золоті прикраси та аплікативні бляшки від одягу – загалом близько 6 тис. предметів.

Особливе місце у комплексі золотих виробів посідають декілька зразків мікроскульптури (мініатюрних об'ємних виробів), серед яких виділяються антична жіноча голівка розміром 6 мм та триміліметрове зображення протоми грифона, паяне з дев'яти частин, і з такою ж мініатюрною підвіскою у вигляді виноградного грона.

Рис.4. Схематична реконструкція кургану Огуз за Ю. Болтриком. Художник – М. Ієвлєв

Виконавцями цих невеличких шедеврів були давньогрецькі ювеліри, можливо, боспорські майстри. Ці дивовижні знахідки підтверджують повідомлення античних авторів про те, що грецькі ювеліри виготовили золоту квадригу з колісницею, яка була завбільшки з муху.

Скіфську аристократку було поховано у розкішному дерев'яному античному саркофазі, від якого збереглися шматки алебастрової ліпнини з позолотою на голубому тлі й багато фрагментів, вирізаних за контуром гравірованих платівок із слонової кістки, що прикрашали його стінки.

У придонній частині вхідної ями Північної збереглося поховання трьох коней з багатими срібними вуздечками «фракійського типу». Нащічні бляхи у них були оздоблені рельєфними зображеннями вершника у легкій одязі, який вбиває пантеру; крилатого божества, що бореться із левом; сценою

шматування оленя грифонами. Ці коні були запряжені до візка, розмальовані борти якого закривали вхід до поховальної камери. Нагромадження цих прикрас було знайдено у заповненні вхідної ями. Бляхи лежали на ділянці розміром 2 x 4 метри чотирма-шістьма шарами. Судячи з усього, їх було нашіто на тканину, згорнуту й кинуту до вже частково засипаної вхідної ями поховання.

Південна могила знаходилася у 56 метрах на південь від центру кургана, поблизу вхідної ями центральної поховальної споруди та з'єднувалася з нею грабіжницьким ходом.

Могила була, власне, катакомбою глибиною 4,4 метри з підземною камерою площиною близько 24 м². Через стародавнє пограбування та невдалі розкопки Рота інформація стосовно цієї могили була мінімальною.

Можна лише припустити, що поховано в ній було жінку царського роду [8 - 13].

Автори статті в той час постійно цікавилися проведенням археологічних робіт і з задоволенням відвідували розкопки та виставку, яка було проведена в місцевому музеї.

Висновки. Матеріали археологічних розкопок скіфських курганів засвідчують, що наприкінці VI ст. до н.е. в причорноморських степах сформовано могутнє державне об'єднання на чолі зі скіфами – Велика Скіфія, до складу якого увійшло місцеве населення степових і лісостепових регіонів. Велика Скіфія, за Геродотом, поділялася на три царства; одне з них очолював головний цар, а два інших – молодші царі (ймовірно, сини головного).

Скіфська держава – перше політичне об'єднання на півдні Східної Європи в ранньому залізному віці Скіфія поділялася на округи (номи), якими управляли вожді, призначені скіфськими царями [14].

Скіфське суспільство складалося з трьох основних верств: воїнів, жерців, рядових общинників (землеробів і скотарів).

Кожна з верств вела своє походження від одного з синів першопредка і мала свій священний атрибут. Для воїнів це була сокира; для жреців – чаша, для общинників – плуг з ярмом. Геродот говорить, що особливою шаную у скіфів користувалися сім богів; саме їх вважали прабатьками людей і творцями всього суцього на Землі

Занепад, а згодом – розпад Скіфії були викликані рядом чинників: погіршення кліматичних умов, висихання степів, занепад економічних ресурсів лісостепу тощо. Крім того, в III-I ст. до н.е. значну частину Скіфії завоювали сармати [14].

Кінець володарюванню скіфів у Північному Причорномор'ї поклало вторгнення на територію сучасної північної Херсонщини іраномовних арійських племен сарматів.

Під їх тиском частина скіфів перекочувала у Нижнє Подніпров'я і заснувала тут чимало міст-фортець. Античний географ Птолемей засвідчив

для нас їх назви: Амадока, Азагарій, Сар, Серим, Метрополіс - тобто «столиця». Точне місце їх невідоме, але на Херсонщині відкрито чимало пізньоскіфських городищ як поблизу, так і в самих селах Львове, Новомиколаївка, Зміївка, Червоний Маяк, Республіканець – Бериславського району; Гаврилівка і Антонівка – Нововоронцовського району; райцентрів Велика Лепетиха і Горностаївка.

Існує науково-історична гіпотеза, що мешканці цих міст, можливо, стали першими слухачами проповідей Святого апостола Андрія Первозванного.

Археологічні дослідження стародавньої культури допомогли розкрити складність процесів етнокультурного розвитку на території Херсонщини, у тому числі на території Нижньосірогозького району, що представляє неабияку історичну цінність та інтерес до туристичних маршрутів у степовій зоні області.

Література

4. Тороп С.О. Скифи: походження та релігія. <http://www.bizslovo.org/content/index.php/ua/istoriya-nikopolya/134-davnya-istoriya/467-skify-proish-i-religiya.html>
2. С. В. Алексеев, А. А. Инков. Скифы: исчезнувшие владыки степей http://historylib.org/historybooks/Alekseev-Inkov_Skify-ischeznuvshie-u-vladiki-stepei/13
3. Залізник Л.Л., Археологія України. <http://libfree.com/137968628>
4. Гайко Г., Білецький В., Мікось Т., Хмура Я. Гірництво й підземні споруди в Україні та Польщі (нариси з історії).— Донецьк: УКЦентр, Донецьке відділення НТШ, «Редакція гірничої енциклопедії», 2009.— 296 с.
5. Лесков А. М. Скарби курганів Херсонщини. - Київ Мистецтво, 1974, с. 124.
6. <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
7. Фиалко Е.Е. Наборы античной металлической посуды из скифских погребений // Мир Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника. К 90-летию профессора Л. М. Славина. — К., 1996. — С. 188—190.
8. Фиалко Е.Е. Античные вещи-маркеры из скифских могил (по поводу одного из пассажей «Истории» Геродота) // Новые страницы древней истории Южной Украины: Тез. международ. конф. — Николаев, 1997. — С. 15—16.
9. Болтрик Ю. В., Фіалко О. Є. Огуз — курган скіфського царя кінця IV ст. до н. е. // Золото степу. Археологія України. — Київ; Шлезвіг, 1991. — С. 178
10. Е. Е. Фиалко Фракийская узда из кургана Огуз. // Российская археология 1995 N1. С. 133–147
11. Болтрик Ю. В., Фіалко О. Є. Огуз — курган скіфського царя кінця IV ст. до н. е. // Золото степу. Археологія України. — Київ; Шлезвіг, 1991. — С. 178.
12. Скифия и Боспор. Археологические материалы к конференции памяти академика М. И. Ростовцева. (Ленинград, 14-17 марта 1989 года). Ю.В. Болтрик, Е. Е. Фиалко. Курган Огуз и склепы боспорских курганов IV в. до н. э.
13. Огуз-гробница володаря кочевой империи. Ю.Болтрик// Стародавній світ № 2, 2001
14. Левицька, Н. М. Історія України. Україна в світі : історія і сучасність : навч. посіб. / Н. М. Левицька. – [2-ге вид., доповн. і переробл.] – К.: Кондор, 2012. – 424 с.